

ДВІ ЕПОХИ

УЛАСА САМЧУКА

Ми стоїмо на тім, що Улас Самчук — один з найбільших українських прозаїків з-поміж тих, що були, і нині є. Аргументувати цю думку можна тільки спираючись на найвищі його творчі досягнення. Самчук належить до письменників, відданих тільки одному літературному жанру — прозі. Залишило поза увагою численні романи У. Самчука і зупинимось на двох його романних трилогіях — «Волинь» та «Ост», які в українській літературі є унікальними і мали б посісти належне місце і в світовій.

«Волинь» та «Ост» У. Самчука привертають нашу увагу не так тим, що вони тритомні романи, — прикладів багатотомності можна назвати більше («Мазепа» Б. Лепкого, «Вогдан Хмельницький» Івана Ле тощо), а тим, що це романи-епопей. І саме під цим кутом зору ми їх розглянемо.

Назвати якийсь твір епопеєю — це не просто визначити його жанр, це його висока оцінка, визнання за ним неперевершених літературних якостей. У письменника може бути приціл на епопею, але якщо він не піднявся до планки її високої критеріальності, то, даруйте, ніякої епопеї не буде. Коли ж ідеться про роман, то незалежно від того, який він — досконалий чи посередній, він однаково роман.

Отже, передовсім епопейне мислення, а відтак мистецька адатність і суто психофізіологічна спромога його втілити. Саме на таких засадах постали два епопейні звершення У. Самчука. Підкреслимо: два. І такий випадок у світовій літературній практиці був досі лише один. Маємо на увазі Гомера з його «Іліадою» та «Одіссеєю». Це й спонукало мене в одній із статей назвати У. Самчука українським Гомером ХХ століття. До речі, переказ Гомерові обидві епопей за всю практику світової літератури теж тільки один чоловік — Ворис Тен, земляр і навіть односелець Уласа Самчука. Перекладали Гомера десятки, коли не сотні авторів — той «Іліаду», той «Одіссею», а щоб «Іліаду» і «Одіссею» одним пером, то тільки один літератор. Значить, не така вже й слабовина наші воляники.

У другій половині ХІХ століття, коли українська література сформувалася як цілісна система з усіма належними їй атрибутами, відповідної атмосфери для написання творів епопейного рівня бракувало. Україна була пригноблена, і її політичне життя, здавалось, вичерпалося. Головна увага митців зосереджувалася на вкрай зубожілому становищі значних прошарків суспільства, зокрема великої маси селян, вона спрямовувалася на викриття соціальних виразок у рамках двох, як тоді сприймалося, непо-

рушних імперій. Звідси переважання соціально-класового підходу з акцентуванням негативів, що дало підстави пізнішим теоретикам визначити їхні творчі принципи як метод критичного реалізму.

Так сталося, що в доленосне друге десятиріччя ХХ віку перед самою війною та впродовж війни і революції пішли з життя визначні тогочасні українські письменники М. Коцюбинський, Леся Українка, Іван Франко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, а трохи раніше світоці української драматургії М. Старицький, І. Карпенко-Карий та М. Кропивницький. Але по-новому, на високій ноті національного патріотизму зазвучали В. Стефаник, Марко Черемшина, а Ольга Кобилянська, зробивши крен від змалювання братовбивства до оспівування національної героїки, демонстративно з'являлася на найповажніших зібраннях у Чернівцях оперезаною широкою синьо-жовтою стрічкою через плече, підкреслюючи цим самим і свою літературну орієнтацію.

Щоб більше не вдаватись до аналогій, кілька слів про найталановитішого і найпліднішого представника тогочасної української прози, що перейшов від однієї до другої епохи, Володимира Винниченка. Він був нашим найбільшим тодішнім талантом, можливо, талановитішим від У. Самчука, але з огляду на свої ідейні переконання він став політичним банкрутом, що не могло не вплинути в подальшому на його літературну долю. В. Винниченко вважав, що можна поєднати українську незалежність з московським більшовизмом, який йому в соціальному аспекті дуже імпонував. Але що робити з українською незалежністю в будівництві московського більшовизму, вирішував не Винниченко, а ті ж таки московські більшовики, точніше — перефарбовані на червоне російські імпершівністи.

Коли ж підійти до характеристики епопей У. Самчука формально, то можна сказати, що в трилогії У. Самчука «Волинь» начеб нічого такого не відбувається, хіба що перекартається географічна карта вузького регіону. Однак у своїй, здавалось б, сонній Волині письменник побачив значно більшу, глибиннішу правду — пробудження краю, прямування до великої соціальної системи української нації. За законами міфа, біблійної історії про Самсона чи просто казки, що довше спить велетень, то громохкішим буває його пробудження: летить навсбіч каміння, розламуються розперті могутніми плечима колони, що підпирають дах важкої споруди. Через кілька років історія підтвердила цю казкову закономірність.

Третій том роману був надрукований

у 1937 році, а вже на початку сорокових Волинь спалахнула всенародним антифашистським повстанням, яке після трьох років кривавиці тривало ще понад десять років, але вже з новим, східним окупантом.

Три томи «Волині» — це три фази внутрішнього саморозвитку краю. Герої першого тому «Куди тече та річка», здавалося б, живуть такою ж темною етнографічною масою, як і герої багатьох відомих нам творів, котрі гаразд не знають, що діється за їхнім селом, переймаються тільки господарськими та дрібними родинними клопотами, готові вчепитися один одному у волосся за якусь грушу чи яйце, знесене куркою на сусідській території. Однак автор зосереджується на іншому, важливішому. Для маленького Володька питання «куди тече та річка» стає головним. Значить, є якийсь інший, ще не знаний світ, значить, маленька річка впадає до більшої, а та ще в більшу, відтак до моря. Значить, є складний великий світ, у якому ми посідаємо якесь місце.

На противагу усталеній традиції класичної літератури, У. Самчук змальовує, нітрохи не ідеалізуючи, тяжку селянську працю не як нестерпну каторгу задля наживи багатітв, а як засіб особистого і родового (поки що не національного) самоутвердження в тій праці, як форму вияву свого людського обличчя і соціального престижу. З цього погляду батько Володька Матвій Довбенко — образ непроминального значення.

У другому томі «Війна і революція» бачимо процес прозріння Волині. Вона ще тільки територія, на якій відбувається історія. Спостерігаючи пересування військ воюючих держав, волиняки дізнаються, яка велика, різномовна та різношерста імперія, до складу якої входить і їхній архаїчний край з дужими та певними себе людьми, який дивовижний, досі не бачений люд із сусідніх західних країн: у залізних шишкуватих шоломах німці, буслоніг, в черевниках з обмотками австрійці, миршаві з виду, але дуже гонористі і самовпевнені у почутті власної вишесті поляки.

А передусім магнітопритягальні галичани. Вони хоч з того боку кордону, але говорять такою самою мовою, налічують себе українцями і гордяться зі своєї причетності до великого українського роду-племени, про який чи пам'ятають волиняки. Знайомство з галичанами — вирішальний чинник становлення національної свідомості давніх осідників багатючої волинської землі.

В другій частині тому — «Революція» — прозаїк обсервує історичний кінець, на якому з'являються нові політичні реалії — більшовики, що нищівною ордою прокотилися туди й назад і сліпий силі яких молодий письменник прорік неминучу загибель не від війни, а від власної абсурдності й безгосподарності, від власної деструктивної, руйнівничої суті; а також унерівці у шапках з барвистими шліками, верхівці з шаблями в руках і карабінами через плече, що їм так симпатизують герої епопеї, але недостатньо свідомі співплемінники не дають їм належної підтримки у їхньому скрутному становищі, коли зовнішні вороги тиснуть зідусіль. Старший з молодих Довбенків вступив до петлорівського війська, але, пішовши з ним, не повернувся — загинув у бою.

В останньому томі трилогії «Батько і син» Волинь уже діє. Село вирує політичними пристрастями. Але воно розколоте. Крім більш розвиненої інтелектуально, національно свідомої молоді, діє міцна група переважно з представників бідняцької частини села, запаморочена більшовицькою пропагандою, на яку не скупляться з недалекого закордоння — Самчукова Волинь стала частиною польської держави. Безчислства польських окупантів штовхають Володька в гурт комуністської молоді. Проте він хоче на власні очі пересвідчитися в принадах соціалістичного раю. При спробі перейти кордон попадає в ув'язнення, де від перебіжчиків з того боку дізнається, що їм є чого тікати: їх спонукає до того далеко не теоретичний інтерес, а одчайдушне намагання врятуватися від видимої смерті.

Після виходу Володька на волю давні комуністські приятелі хочуть скомпрометувати його, відчувши, що від нього повіяло новим духом, але тут за сина заступається батько. Стара патріархальна Волинь змикається з молодими національно-патріотичними силами, і в цьому найвища ідея твору, написаного без найменшої тіні фальшу, зі збереженням справжнього плинну і ритму життя, твору воістину епопейного рівня.

Доля того чи іншого літературного твору багато в чому залежить від координат долі самого митця. Наголошую на цьому у зв'язку з другою епопеєю У. Самчука — «Ост». Ніхто, крім Самчука, не зміг би її написати. Чому? Та тому, що ніхто з літераторів, що опинилися в діаспорі, не мав такої, як у нього, біографії. Не кажемо вже про талант.

У. Самчук вийшов чи не з найміцнішого етнічно закута української території в складі російської держави, здобув добру російську освіту, перебував близько двох років в етнічній Польщі, коли служив у війську, втік у ще дофашистську Німеччину, провчився і там якийсь час, значить, ознайомився з німецькою, а через неї заразом з іншими європейськими культурами, в Празі прослухав повний курс гуманітарного факультету Вільного українського університету, підтримував найтісніші контакти з галицькими націоналістами, як один із чільних авторів «Літературно-наукового вісника» брав участь у роботі інших друкованих органів, був безпосередньо причетний до подій становлення української держави в Закарпатті. З перших днів німецької окупації опинився у Львові, а відтак у Рівному. Протягом двох з половиною років гарячково гасав уже з суто журналістським та письменницьким інтересом по Східній Україні від Новограда-Волинського до Полтави, Харкова та Ромнів. Особливо ж цікавив його Київ. І на весь цей «світ приблизних вартостей» (таким він його сприймав) У. Самчук дивився очима великого письменника, справжнього європейського інтелігента. З 1944 до 1948 року знову в Німеччині, а далі ще цілих сорок років спокійної творчої праці в далекому канадському Торонто.

Епіцентр дії романної трилогії «Ост» У. Самчук переносить у центральну Україну. Однак дія твору розгортається на великих географічних просторах від Воркути до канадського Едмонтона, зокрема і в німецькому Веймарі. Харків і Київ — дві столиці

України — постають тут у найдокладніших географічних прикметах. Однак всі лінії цих велетенських просторів сходяться у справжньому історико-символічному осерді України — Каневі. Звідси походить ціле гроно провідних персонажів твору — Морозів. Україна постає у творі як складна етно-політична реальність планети Земля зі своєю надмірно трагічною історією у найжорстокішому за все існування людства ХХ віці.

Коли в 1948 році вийшов перший том трилогії «Ост» — «Морозів хутір», то частина діаспорних критиків зустріла її з помітним холодком. Мовляв, чому у творі, дія якого відбувається у 1918 році, герої роману, замість того щоб кризавитись у битвах, подавати аразки найвищої національної свідомості і жертвності, розважаються на хуторі Морозівка поблизу Канева, справляють свята, колядують, щедрують, обмінюються крашанками на Великдень. Усе це так, але загальна картина подій історичного масштабу проглядається досить виразно, як своєрідне буттєве тло. Зрештою, частина з цих персонажів так чи інакше заангажовуються в ці події особисто. В міру їхньої причетності до історії доби виявляються характери та громадсько-політичні переконання.

Поэтичні вади роману перетворюються на достоїнства, коли розглядати «Морозів хутір» як частину цілого, чого не дано було тодішнім критикам, бо подальші частини трилогії з'являлися з інтервалами в десятиріччя і більше.

До речі, трилогія «Ост», на відміну від «Волині», ніколи не перевидавалася як єдиний творчий доробок, і це й досі стоїть на заваді сприймання та поцінування її сукупно.

У контексті всього авторського задуму картина сповненого достатку, святкувань та розваг хутірського життя зовсім не видається зайвою. Перед читачем постає остання фаза буття України як землі, що спливає медом та молоком. Мине якийсь десяток років — і людям цього краю випаде пухнути і вмирати з голоду. Колізії роману «Морозів хутір» сприймаються як бенкет напередодні великої історичної трагедії. Тому вони і самі у зв'язку з цим набувають історичного та навіть політичного змісту, хоч автор цього нітрохи не афішує, сподівається, що читач сам зробить висновки, бо в наступних романах трилогії рідко хто з його героїв буває ситим. Зрештою, бенкетування як засіб контрасту до явищ по-справжньому трагічних і лиховісних — досить відомий прийом у світовій літературі. Пригадаймо обрамлення «Декамерона» Боккаччо, «Бенкет під час чуми» Пушкіна тощо.

У «Морозівому хуторі» окреслюються постаті провідних його персонажів, яким судилося діяти відповідно до своєї характерності та життєвих обставин далі у трилогії. З них найвищим світоглядним потенціалом вирізняється Андрій — національно свідомий гімназист, згодом обдарований письменник. Попервах він стає на бік національно-визвольної боротьби, але доля розпорядилася ним так, що він змушений був інтегруватися в табір «будівників нового життя» і глибоко замаскувати свої справжні погляди та переконання. Піше він на соціальне замовлення, навіть за особистим

велінням батька всіх народів, але глибоко зневажає і свою писанину, і жорстокий устрій, якому служить. В образі Андрія У. Самчук відтворив трагедію української творчої інтелігенції за умов тоталітарного більшовицького режиму. Не один з нас якоюсь мірою Андрій, і ще, мабуть, не скоро настане той час, коли мімікрія задля виживання зникне з людської психіки остаточно. Прямим шляхом пішла хіба що Тетяна Морозівна, вона прилучилась до збройної боротьби безпосередньо і свою сутність зберегла незламною тим, що опинилася в лавах пореволюційної політичної еміграції.

Однак на першому місці в «Ості» стоїть зовсім не політичний герой, а «нутрішній українець», яким є старший з Морозів — Іван. Він досить індивідуальний до навколишніх політичних реалій, але наділений величезною вітальнічною силою, стихійною діловитістю, яка ціниться за будь-яких обставин. Тому саме цей чоловік, на думку У. Самчука, — мабуть, не беззастережну, — є чи не становим хребтом нації. Попри всі трагічні факти своєї біографії, він впливає на поверхню життя тому, що скрізь потрібен.

Висуваючи на перший план саме такого героя, У. Самчук виходив з принципу життєвої правди, як вона йому уявлялася: українці не мають глибоких національно-патріотичних переконань та громадянських інстинктів, тому й програють. Вони наділені великою життєдатністю, тому їх не вдається знищити остаточно. Прозаїк мав на оці передусім східних українців, які становлять більшу частину нації і байдужість яких, а то й зловорожість завдає неабиякої шкоди рятівним національним інституціям та духовним цінностям. Звідси, на його думку, усі наші негаразди.

Проте перейдемо до другої частини трилогії «Ост» під назвою «Темнота». Вона написана воістину з епопейним розмахом і посідає центральне, чільне місце не лише в трилогії, а й у всій творчості У. Самчука. «Темноту» мусив би прочитати весь цивілізований світ, бо в ній висвітлюється найтрагічніша сторінка світової історії ХХ століття, сторінка, яка розпочалася жовтневим переворотом 1917 року і, попри український референдум 1991-го, по суті, не закінчилася й досі.

Темнота за У. Самчуком — це уособлення всього того драматичного, що дало планеті сімдесятирічне панування більшовиків над однією шостою земної кулі. Якщо Росія стала центром, де опрацювалися і обґрунтовувалися руйнівчі соціальні експерименти, то Україну вона обрала місцем їхнього тотального випробування. Це і голокоти громадянської війни, і розкуркулення, і вивіз мільйонів людей на заслання, і колективізація, і голодомор 1933 року, який вважається чи не найбільшою катастрофою людства, не кажучи вже про менші голодомори 1921 і 1946 років, жертви яких також обчислюються мільйонами, і перші в Радянському Союзі масові політичні судові процеси (1930), за якими йшли 1934 і 1937 роки, і винищення десяти відсотків населення «визволеної» Західної України в 1939 — 1941 роках, і понад десятирічна війна з цим непокірним краєм, що тривала до першої «відлиги» середини 50-х років.

Роман охоплює період від кінця грома-

дянської війни до переддня другої світової війни, але всі крапки над «і» в ньому розставлено широкооб'ємно аж до передбачення самозагибелі політичного монстра.

У «Темноті» повною мірою розкрилися провідні персонажі епопеї, передусім Іван Мороз. Як людини, далекій від політики, йому дали можливість погосподарювати на десяти із своїх ста десятин землі. На початку масових репресій у зв'язку з колективізацією його заарештували, але з в'язниці його визволив брат Андрій, на той час уже відомий український радянський письменник. Близько двох років Іван пропрацював директором радгоспу у рідній Липляві і за місцевими вимірами досяг значних успіхів.

Другий арешт і присуд на десять років ув'язнення був наперед запланований у зв'язку з намірами найвищої влади на чолі із самим-самим щодо майбутнього використання українського куркуля в системі ГУЛАГу, велетенське розширення якого планувалося на 30-ті роки. Мороза засудили на ув'язнення в один із таборів Печорського краю, але невдовзі йому запропонували очолити фронт робіт, які мали забезпечити п'ятнадцять тисяч білих рабів — стільки в'язнів було тоді на Далекій Півночі Росії. Через кілька років з Мороза зняли навіть судовий присуд, кількість підлеглої йому робочої сили сягала вже півмільйона чоловік, він освоював майже пустельну територію завбільшки з Францію, проклав залізницю Котлас — Воркута, шосейні дороги, зробив кораблепрохідними мілководні північні річки, налагодив будівництво кораблів, видобутку і перевезення вугілля, нафти тощо. Він їздив по своїй величезній території у спеціально виготовленому танку (автомобіль на гусеничному ході), літав на персональному літаку. В разі потреби його викликали на найвищі наради в Кремль. Але після розстрілу сталінських поплічників, зокрема Ягоди і Вормана, що свого часу зробили ставку на Мороза, арештували і його.

«Темнота» написана раніше від «Архіпелагу ГУЛАГу» О. Солженіцина. Олександр Ісайович, напевно, не читав «Темноти», але хто зна. Неспровстним залишається факт, що першим порушив страхітливу тему ГУЛАГу український письменник.

У. Самчук не замикається в рамках біографії своїх персонажів. Роман є художнім дослідженням усіх спектрів буття України між двома війнами, не тільки близькодіаспорної, а й материкової. Зокрема, його поглинає проблема голоду, більшовицького помору української культури. Голод досліджується не на рівні переживань однієї родини чи однієї особи («Марія»), а як глобально спланована величезна політична акція етноциду України, за якою йде фізичне знищення української інтелігенції і моральна наруга над тією нечисленною частиною її, що залишилася серед живих.

Для розуміння трагедії України під московсько-більшовицьким чоботом У. Самчук вважав дуже прикметною долю письменника Миколи Хвильового, котрий, не змігши погодити зі своїми переконаннями побачені ним на селі картини голоду, наклав на себе руки. І хоч Хвильовий виведений під вигаданим прізвищем Бич, та точна дата його смерті (13.V.1933), а також назва памфлету «Геть від Москви» не залишає сумнівів

у документальності цього образу, як і в тому, хто був його прототипом. До того ж У. Самчук вважав за потрібне навести останні слова однодумця і покровителя Хвильового — М. Скрипника: смертельно поранивши себе револьверною кулею, цей український друг і соратник Леніна з непогамованою лютюю послав Постишева до бісової матері, коли той прибіг до нього зі своїми вболіваннями.

У третій частині «Осту» — романі «Втеча від себе» — автор виносить проблему України на міжнародну арену. Дія відбувається від часу другої світової війни до початку передостаннього десятиріччя, тобто охоплює ще майже сорок років. У. Самчук протиставляє Морозам цілком позитивного українського інтелігента, справжнього джентльмена Нестора Седеруса. Цей добродій у сірому плащі, голова допомогового комітету, «людина, яка хоче і може», докладає всіх зусиль для того, щоб зарадити своїм землякам на чужині. Не одного він рятує в час насильницької репатріації після розгрому гітлерівської Німеччини в 1945 році.

Роман «Втеча від себе» — твір, якому У. Самчук віддав найбільше письменницької праці. Якщо на попередні частини трилогії пішли роки, то на останню — десятиріччя. З усіх витворів прозаїка він найбільш концептуальний. В ньому відбилися погляди автора на долю України в світлі повсютної концепції становища усієї планети, на майбутню долю світового співтовариства взагалі. Тільки тепер ця доля прояснюється. Автор «Осту» цього не знав, але передбачав. «Втеча від себе» — це проблема Схід — Захід у трактуванні письменника. Світ, як ніколи, розколовся навпіл, але не за тією схемою, яку нам нав'язували донедавна: могутній табір соціалізму неминуче поглине мертвого і загинваючого капіталістичного спрута. У. Самчук бачив у цьому протистоянні дику сваволу та насильство, з одного боку, і традиційні принципи людської цивілізованості — з другого. Україна, за якою пролягав рубіж двох світів, мусила рятувати себе втечею, неповерненням частини своїх громадян. Однак через весь роман наскрізним мотивом звучить віра, що настане час повернення (не обов'язково фізичного), що відторгнута частина України збереже себе, аби в слушний час подати допомогу понівеченій матері і злитися з нею воедино.

Проблема «осту», яку У. Самчук означив цим німецьким словом, — одна з найбільш актуальних проблем української історії ХХ ст., і видатний митець художньо відтворив її у всіх її нюансах та в повному обсязі. Йдеться про те, що на час розгрому фашистської Німеччини і взагалі по закінченні другої світової війни на Заході опинилися мільйони українців, і далеко не всі вони повернулися до своїх домівок.

Найчисленнішою категорією з цієї маси людей були так звані оstarбайтери — юнаки та дівчата і взагалі відносно молоді люди, вивезені фашистами на каторжні роботи до Німеччини. Серед них українців було понад два мільйони. Саме ці люди в більшості повернулися додому, хоч їх повернення та дальший життєвий шлях були безперешкодними і тернистими. Залучення громадян окупованих східних територій до праці в Німеччині входило в остполітику гітлерів-

ців, звідси імпульс до назви всієї трилогії У. Самчука — «Ост».

А була ще величезна кількість полонених, котрих згідно зі сталінськими наказами таврували як зрадників і для більшості з них пролягала транзитна дорога на Колиму, Магадан, в крайньому раї — у Воркуту.

Західнонімецькі села, міста і містечка кишили масою біженців — утікачів від соціалістичного раю, для яких ймовірність повернення на батьківщину сприймалася як жахлива катастрофа.

І, нарешті, найсвідоміша та найдійовіша частина неповерненців — українська інтелігенція, котра прагнула будь-що залишитися на Заході з ідейних та політичних міркувань. Вони не поверталися, щоб потім повернутися, тобто мали надію плекати в діаспорі українську культуру як гарантію духовного виживання українського народу, надію розпросторити цю культуру по матеріку рідної землі, як тільки для цього виникнуть можливості, свідками чого ми стали нині. Свідченням цього є і початок нашого знайомства зі спадщиною У. Самчука. Активним неповерненцем був і сам письменник. Він як прототип легко вгадується в образі Нестора Седерука.

Іван Мороз — фундаментальна літературна постать, яка проходить через усю трилогію, через усі її десятиріччя — від його молодості до глибокої старості, — залишається головним персонажем і в третій частині трилогії, хоч на кінець виходить нове покоління — дочка Івана Віра, її наречений, а відтак чоловік Ракита — син слідчого, який допитував Івана в ув'язненні, та інші.

З початком війни такі, як Іван Мороз, стали потрібними на волі. Він був залучений до інтендантської служби в армії на білоруському напрямку фронту. Проте, попавши в оточення, несподівано опинився в рідному Каневі.

Йому, як «потерпілому від більшовиків», крайслабівт Канева видав документи для поїздки в Німеччину на розшуки вивезеної на роботи доньки Віри, котра перед самою війною навчалася в Київській консерваторії. Але то були такі «документи», які привели Івана саме туди, куди й хотів його спровадити німецький «благодійник» і «побратим по класу» — у фашистський концтабір. Ним виявився Бухенвальд, збігом обставин розташований лише за сім кілометрів від села, де наймичкою в бауера працювала Віра.

Після визволення в'язнів концтабору в останні дні війни батько і дочка знайшли-таки одне одного. Химерний Іван вирішив будь-що повернутися додому, і то разом з Вірою, але вона по-іншому розпорядилася своєю долею — залишилася на Заході. Іван же потрапив у руки до тих, кому й належало опікуватися з уже раз засудженим «ворогом народу», і тільки випадковий збіг обставин: обізнаність з його справою племінника Василя — військового чекіста, та допомога брата — гучного українського письменника з Києва — допомогли йому повернутися в окупаційну зону. Вдалось йому також витягти з Канева на Захід дружину Мар'яну. Своєю глибоку старість вони дожидали на безлюдній фермі у далекій Канаді.

Образ Івана, а почасти й Андрія, У. Самчук витримав у стилі українського бароко. Звідки взялась у письменника ця бароко-

вість, адже «Волинь» написана в манері поетичного реалізму, а «Марія» овіяна духом трагічної романтики, хоч барокові інтонації в ній уже досить відчутні. За нашим переконанням, на У. Самчука справив величезний вплив Київ з розкішшю його візуального барокового мистецтва, понівечена Східна Україна взагалі, де на кожному кроці він бачив різочі контрасти, де витвори генію сусідували з несмаком, сірою занедбаністю. Відкрита письменником Україна — це Андріївський собор, що стоїть над самою прірвою, на обвальному березі дніпровської кручі. (Такою, між іншим, уявляється вона і сьогодні.) Отже, наш український Курилка відрізняється від свого французького побратима Кола Бруньйона виразною похмурістю свого психологічного портрета, а його вітаїстична сила, на відміну від усміхненості та лагідності героя Р. Роллана, позначена брутальністю.

Не раз виникають суперечки про те, який з двох трилогій надавати перевагу — «Остові» чи «Волині». Коли виходити із загальних міркувань, то, здавалося б, пальму першості слід було б віддати «Морозовому хутору», «Темноті» та «Втечі від себе». У трилогії «Ост» ширший часовий і просторовий розмах, ускладненіша та розмаїтіша проблематика. Це вся Україна в найважливішому і найтрагічнішому проміжку її історії — від початків революції до останніх повесених десятиріч, позначених холодною війною, а усією складністю її внутрішнього життя та в дуже непростих відносинах з усім зовнішнім світом.

Однак у поцінуванні художніх творів домінують роль повинен відігравати художній чинник. Хоч трилогія «Волинь» являє художній образ не досить знаного краю України, та образ цей напрочуд гармонійний, у ньому немає ніяких ознак штучної сконструйованості. Природний, ніби незайманий плін народного життя вражає винятковою художньою силою і водночас предметним документалізмом. Це високе мистецтво, яке виростає з різочої фактологічної правди.

І в цьому виражається певна загальна закономірність літератури, згідно з якою найзначущі твори постають на матеріалі окремих вузьких регіонів, а в їхній основі закладені факти біографії самих творців чи добре знаного їм найближчого до них оточення. Треба мати таку духовну моральну силу, щоб надати своєму власному життєвому досвіду загальнонаціональної і навіть вселюдської ваги, треба мати таку біографію, яка була б придатною для такого високого художнього втілення. Така сила і така біографія дала Шевченкові право сказати: «Історія мого життя є частиною історії мого народу». Але Шевченко був ліриком. У Самчука вистачило творчої снаги для того, щоб реалізувати це право у великому епічному полотні.

Те, що українська історія ХХ століття гідна епопеї, розуміли також деякі письменники, яким судилось працювати в умовах більшовицького тоталітаризму. Епопейний рівень художнього світобачення виявив Ю. Яновський у романах «Чотири шаблі» та «Вершинки». Але він не міг дозволити собі розвинути свій епічний талант, бо треба було вибирати між життям і творчістю, і якби

вибір упав тільки на творчість, то не було б ні життя, ні творчості. Так само й О. Довженко робив спроби творити кіноепопеї — «Звенигора», «Повість полум'яних літ» тощо. Однак соцзамовлення зводило його працю наівцець. Скажімо, за прямими вказівками компартійних наглядачів великому режисерові довелося помянути знятий матеріал «Звенигора» відсотків на дев'яносто, так що й найадогадливіші критики не могли второпати, що воно за «Звенигора».

На окремий погляд заслуговує хіба що трилогія О. Гончара «Прапороносці». Хоч вона нібито вписалася в ідеологічний істеблішмент свого часу, але «Прапороносці» далеко не сервілістичний роман. І молодий автор, і його герої виявили високий ступінь духовної незалежності та чистоти. Тут збіг двох факторів: тема й автор. Перемога в другій світовій війні була не тільки, а може, навіть не стільки перемогою Сталіна, скільки всіх уярмлених сталінізмом народів, які зазнали на собі гіркий смак гітлерівської окупації. Перемогти гітлерівців треба було, і переконаність у цьому на якийсь час єдиною людию надзвичайно широкого ідейного та національного спектра. Отже, «Прапороносці» — це твір таки епопейного жанру, але він не є українською національною епопеєю, бо в ньому не висвітлено всього спектра проблем України навіть того короткого періоду, який вміщений у рамках трилогії. Національний характер епопей є, як уже згадувалось, її категоріальною жанровою ознакою. Серед усіх аналогічних творів радянської повсюдної літератури «Прапороносці» Олесея Гончара посідають чільне місце. То були епопей «радянського народу, який переміг». Він начеб і був. Але де він тепер? Складна проблема. Нам залишається право на спадок, але не на повне присвоєння. Повернемося до цієї проблеми згодом у більш усталеному світі.

І все-таки, як би високо ми не підносили епопей У. Самчука, найкраща наша епопей ще не написана. Та чи ж буде? Вона могла б бути створена, якби хтось на такому ж рівні і з таким же розмахом продовжив трилогію «Волинь» ще на півтора-два десятиріччя. Сам У. Самчук на це не спромігся. Не будемо дошукуватися тут причин. Але знайшовся літератор, який зрозумів це і звалив на себе важку, непосильну ношу — важку з огляду на умови творчості. Це Борис Харчук, автор тетралогії «Волинь». За неперевіреними даними, У. Самчук читав «Волинь» Б. Харчука і схвально до неї поставився. Очевидно, йому імпонувала зухвалість юного тоді прозаїка, а ще лестила орієнтація на його власний високий зразок.

Б. Харчук наважився підняти завісу над тією гущавиною подій, яка вийшла в наш словесний ужиток під назвою визвольна боротьба на західноукраїнських землях в 40-х — 50-х роках, хоч експозиційний матеріал його тетралогії сягає 20-х років. Молодий прозаїк розумів, що з «Війною і миром» розминеться, — не та епоха і не її стилістика. А от огром побаченого і почутого може перекрити історичну фактуру «Тихого Дону» з багаторазовим запасом.

Та на заваді стала найжорстокіша цензура — самоцензура. Як протягти цей живокричущий епос історії на друкарські верстати кнєвського молодіжного видавництва? І

як це йому вдалося взагалі? Задля того щоб зберегти хоч трохи правди, довелося переступити межі самої правдоподібності. Отож згідно з набором стандартних комуністичних брехень і напівбрехень визвольну війну народу проти іноземних загарбників доводиться показувати як класову боротьбу між своїми. Пригадуєте недавнє десятиріччя радянської пропагандистської брехні про те, що звитяжна афганська армія боролася проти якихось душманів, так начеб не було війни з окупантом?.. А в нас навіть армії української не було. То з ким боролися українські повстанці? Тільки з іноземними загарбниками. Хтось скаже, що в цій армії іноземних окупантів було багато українців. А де ж ви бачили імперську армію, яка б складалася тільки з представників імперської нації, а українці ж друга за чисельністю після росіян нація колишнього Союзу і, отже, Радянської Армії. Тільки ж вони не мали жодної самостійної військової одиниці — чоти чи навіть рою.

Тож і Б. Харчукові для того, щоб показати, що українці таки боролися, треба було показувати, що боролися самі з собою. А надто коли це брати, коли вбивас брат брата. О, тоді цензори готові пропустити таке, але щоб той, що з тризубом на мазепинці, був остаточно переможений, а ще краще якби покався. Отак у «Вершниках» Ю. Яновського, так і в Б. Харчука. Четверо братів Гнатюків — представники ворожих таборів. Вони навіть мінються місцями. Старший з них Іван спочатку комуніст, потім перейшов до бандерівців — загинув. Наймолодший з них — явний націоналіст за світоглядом, але от, зрозумівши те, що жити треба (на цьому наголос не робиться), інтегрується в систему «радянського будівництва» — живе. Найтиповіший з Гнатюків Петро — теж бандерівець і теж загинув.

А тим часом критики, що не хотіли обминати гострих кутів, не виключаючи й автора цих рядків, підтакували такому «драматизмові зображення історії», епосові, що бере початок від «Думи про втечу трьох братів з Азова». А що ж було робити, коли з метрів нашої рухомої естетики ніхто не наважувався удостоїти «Волинь» Б. Харчука своєю увагою.

На заваді епопейності Харчукової тетралогії стала детективність її сюжету. Сама ж вона похідна від доброхитів накинutoї собі схеми розстановки персонажів. Отже, один прорахунок тягне за собою інший.

На нашу думку, епопей добре пишуть представники тих поколінь, що вступають у життя на плечах подій, які можуть бути предметом епопей. Це Самчук для «Волині», Шолохов для «Тихого Дону», Мішкєвич для «Пана Тадеуша». Покоління, яке вслухалося в кулеметну тріскотняву лісів і дивилося очима юності на жертви кривавих боїв, що пливли спокійними волино-поліськими річками Горинь, Стир, Случ, вже на відході. То чи ж знайдеться серед нього очевидець, який напише епопею, чи будуть наші нащадки творити її за архівними матеріалами, такими скупими і не завжди правдивими?

